
ПЕДАГОГІКА

УДК 37.015.311:34-053.6

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/30.212527>**Анатолій ДЕМ'ЯНЕНКО,***orcid.org/0000-0001-7064-6913**аспірант кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та дошкільної освіти
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) demianenko_anatolyi@mdpu.org.ua***Олександр СИТНИК,***orcid.org/0000-0001-7743-8148**researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/E-7860-2018>**доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) oleksander_sytnyk@i.ua*

ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЇХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

У статті розглянуто значення правового виховання підлітків у процесі формування їх громадянської свідомості. Зазначено, що поступова еволюція суспільно-політичної системи в незалежній Україні зумовила зростання ролі громадян у суспільно-політичному житті країни, зокрема посилення значення правового виховання підлітків і юнацтва з відповідним переосмисленням їх моральних цінностей.

Наголошено, що від того, настільки якісним є правове виховання підлітків і молоді, здебільшого залежить стабільне майбутнє суспільства і держави, оскільки саме в молодому віці закладаються загальноприйняті в соціумі світоглядні позиції, ціннісні орієнтири та правова культура. Особлива увага приділена ролі правового виховання, як певного запобіжника виявам делінквентної поведінки та одного із найдієвіших засобів формування правосвідомості підлітків.

Зазначено, що для стабільного розвитку суспільства необхідною умовою є те, щоб більша частина соціуму була законотрудиною. Для забезпечення цього необхідною передумовою є правова свідомість. Належним чином розвинена правова свідомість має здатність формувати досконале громадянське суспільство. Підкреслено, що суспільство та держава мають забезпечувати молодому поколінню всі належні умови, насамперед щодо правового виховання, адже завдяки цьому держава зможе в подальшому розраховувати на наявність законотрудиних громадян із високою правовою культурою.

Визначено, що виховання підлітків і формування в них правової свідомості у процесі роботи громадського об'єднання передбачено вивчення законів, підвищення юридичної обізнаності громадян, систематичне інформування про актуальні питання права. Підсумовано, що в процесі правового виховання підлітків і формування їх громадянської свідомості й правосвідомості провідну роль мають відігравати громадсько-політичні організації національно-патріотичного спрямування.

Ключові слова: підлітки, правове виховання, громадська свідомість, правова свідомість, делінквентна поведінка.

Anatoly DEMYANENKO,

orcid.org/0000-0001-7064-6913

*Graduate Student at the Department of Social Work, Social Pedagogy and Preschool Education
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) demianenko_anatolyi@mdpu.org.ua*

Oleksander SYTNYK,

orcid.org/0000-0001-7743-8148

*researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/E-7860-2018>
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History, Archeology and Philosophy
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) oleksander_sytnyk@i.ua*

VALUE OF LEGAL EDUCATION OF TEENAGERS IN THE PROCESS OF FORMING THEIR CIVIL CONSCIOUSNESS

The article discusses the importance of legal education of teenagers in the process of formation of their civil consciousness. It is indicated that the gradual evolution of the socio-political system in the independent Ukraine have resulted in the increasing role of citizens in social and political life of the country, in particular the increased importance of legal education for adolescents and youth, with an appropriate reinterpretation of their moral values.

It is emphasized that the stable future of society and the state largely depends on the quality of legal education of adolescents and youth, because it is at a young age that the generally accepted worldviews, values and legal culture are established. Special attention is paid to the role of legal education as a kind of a fuse manifestations of delinquent behavior and one of the most effective means of formation of legal consciousness of teenagers.

It is noted that for stable development of the society a necessary condition is that the maximum part of the society was law abiding. To ensure this, a prerequisite is legal consciousness. Properly developed legal consciousness has the ability to form a committed civil society. Emphasized that society and the state must ensure that the younger generation all conditions, especially legal education, so the state can continue to rely on the presence of law-abiding citizens of high legal culture.

It is determined that the period of adolescence and the formation of legal consciousness in the process of the public enterprises include the study of the laws, enhance their legal awareness, systematic informing about current matters. Summarized that in the process of legal education of adolescents and the formation of their civil consciousness and sense of justice have an increasing role to play in socio-political organizations of national-Patriotic sense.

Key words: *youth, legal education, social consciousness, legal consciousness, delinquent behavior.*

Постановка проблеми. Формування громадянського суспільства в сучасній Україні ставить перед нацією низку завдань. Вони зумовлені особливостями демократії, коли держава потребує свідомих і активних громадян із належним рівнем громадянської культури та свідомості, почуттям патріотичного обов'язку, вірою у справедливість і рішучістю робити свідомий моральний вибір. Виховання громадянськості передбачає й правове виховання підлітків у процесі формування їхньої громадянської свідомості та суспільно-політичної життєвої позиції.

Аналіз досліджень. Насамперед слід зазначити, що тематика правового виховання підлітків у процесі формування їх громадянської свідомості стосується низки наукових галузей, серед яких варто виділити правознавство, педагогіку, соціальну педагогіку, психологію тощо.

Вивченню правових аспектів виховного процесу присвячували свої праці Г. Ващенко (Ващенко, 1994), О. Дмитрієва (Дмитрієва, 2010), О. Невмержицька (Невмержицька, 2015), З. Ромов-

ська (Ромовська, 2018), П. Свінцова (Свінцова, 2019), Ю. Чернецька (Чернецька, 2015) та інші. Проте значення правового виховання підлітків у процесі формування їхньої громадянської свідомості та суспільно-політичної життєвої позиції залишається маловивченим, а тому заслуговує на більш ґрунтовне дослідження.

Мета статі – визначення ролі правового виховання підлітків у процесі формування їхньої громадянської свідомості та суспільно-політичної життєвої позиції.

Завдання дослідження передбачають:

- 1) розгляд передумов правового виховання підлітків і юнацтва;
- 2) характеристики специфіки та загальних засад виховання української молоді;
- 3) аналіз правового виховання підлітків у процесі формування їхньої громадянської свідомості та суспільно-політичної життєвої позиції.

Виклад основного матеріалу. У національних суспільствах, які внаслідок певних історичних

обставин перебувають на трансформаційному рівні розвитку, саме освітньо-виховна система здатна відіграти роль основного творця визначальних соціально-світоглядних і ціннісних орієнтацій. Особливо це є важливим на шляху побудови цивілізованого, демократичного суспільства.

Нині Україна перебуває на етапі цивілізаційного вибору з реальною перспективою розвитку національної освіти в напрямі демократично-гуманістичних цінностей. Водночас трансформація, уніфікація та модернізація української освітньо-виховної системи дуже впливають на громадянську та національну свідомість жителів країни (Крижко, Елькін, Старокожко, Тільчарова & Грицайова, 2015: 402).

Еволюція суспільно-політичної системи незалежної України в напрямі від тоталітарного до демократичного суспільства зумовила кардинальну трансформацію низки морально-етичних і політико-правових пріоритетів. Так, зросла роль громадян у суспільно-політичному житті країни, посилюється значення правового виховання підлітків і юнацтва з відповідним переосмисленням їх моральних цінностей, що є важливою запорукою формування їх громадянської свідомості. Лише належне виховання молодого покоління сприяє становленню свідомої громадянської позиції серед його представників. Адже саме в підлітковому віці закладається фундамент життєвих цінностей, етичних і моральних принципів і настанов (Дем'яненко, 2017: 203).

З. Ромовська звернула увагу на те, що виховний процес молодого покоління залежить не лише від сім'ї, а й від суспільства та держави. Саме останні повинні забезпечувати підростаючому поколінню всі належні умови, насамперед щодо правового виховання (Ромовська, 2018: 159–162). Адже лише завдяки цьому держава зможе в подальшому розраховувати на наявність законослухняних громадян із високою правовою культурою. І чим більшою буде участь і якість суспільства та держави у правовому вихованні підлітків та юнацтва, тим більше буде таких громадян – із належною правовою свідомістю та культурою.

Формулюючи завдання освіти й виховання української молоді, Г. Ващенко сформулював низку визначальних принципів: Бог, як найвища цінність, і Батьківщина. На думку вченого, благо Батьківщини полягає в можливості української нації вільно творити своє політичне, соціальне, господарське та релігійне життя; об'єднанні всіх українців незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану; забезпеченні особистих прав і свобод кож-

ного громадянина й сприянні розвитку та вияву його здібностей, спрямованих на благо суспільства; дотриманні високого релігійно-морального рівня української нації, реалізації; поєднанні служби Богові зі службою Батьківщині (Ващенко, 1994: 191–192).

Як зауважила О. Невмержицька, ідеал – це вірець для наслідування. Будучи недосяжним, він протиставляється дійсності і втілює образ майбутнього, до якого необхідно прагнути. Виховний ідеал охоплює комплекс ціннісних орієнтацій і характеристик особистості, які слід розвивати. Зазвичай виховний ідеал має національні ознаки, оскільки на процес його становлення впливають певні історичні умови, народна мораль, культура, звичаї, традиції, менталітет певного народу. Сучасний ідеал національного виховання втілюється у формулі «Бог і Україна», поєднуючи абсолютні вічні та національні цінності (Невмержицька, 2015: 228). І саме поєднання духовного та національного чинників може забезпечити належне виховання молодого покоління.

Розглядаючи політичне виховання молодих громадян, Г. Ващенко вказував на кінцеву мету виховного процесу, зокрема шляхом взаємодії з громадянським суспільством у напрямі створення передумов розкриття й забезпечення реалізації творчого потенціалу молодого покоління. При цьому визначальним аспектом розвитку особистості є громадянська позиція, що ґрунтується на усвідомленні молодим поколінням його ролі в суспільному житті, активній позиції, насамперед спрямованій на самовдосконалення й осмислення моральних норм і цінностей.

Виховання громадянина базується на принципах гуманізму й патріотизму. Тобто, належне виховання молоді має спрямовуватися на те, щоб вона могла захищати права своєї нації й була здатна віддати в боротьбі за неї власне життя. Вчений застерігав, що при вихованні в молоді патріотизму, здорової національної гордості й усвідомлення власної національної гідності ні в якому разі не слід допускати в ній безглуздої національної пихи та зневаги щодо інших народів (Ващенко, 1994: 165, 193). І саме відсутність шовіністичних виявів відрізняє українців від низки інших сусідніх націй.

З огляду на те, що Україна довгий час перебувала в неволі, український виховний ідеал формувався крізь призму прагнення до незалежності. У період визвольних змагань ідеал вбачався в оборонцеві рідного краю, повстанцеві. Під час Другої світової війни ідеалом також насамперед був воїн-оборонець Вітчизни. Вже в післявоєнний період

офіційним ідеалом став «будівничий комунізму» (Невмержицька, 2015: 225). Тому виховний ідеал охоплював не лише патріотизм, а й низку інших моральних якостей.

О. Невмержицька зауважила, що в контексті сучасного виховного процесу перед українською державою постала низка завдань: а) виховання особистості, яка усвідомлює свою приналежність до української нації та сучасного цивілізаційного простору; б) плекання українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні; в) виховання людини демократичного світогляду, для якої пріоритетом є дотримання громадянських прав і свобод; г) формування в молодого покоління належного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти та самореалізації особистості (Невмержицька, 2015: 226–227). Водночас зростає роль правового виховання молодого покоління в процесі формування його громадянської свідомості.

І. М. Тимків зазначив, що виховання молодих патріотів із активною громадською позицією, відданих своїй країні, становить завдання загальнодержавного значення. Події періоду сучасної російсько-української війни дають підстави стверджувати, що здебільшого українці виявляють активну громадську позицію й досить високу патріотичну свідомість (Тимків, 2015: 159). Водночас сучасні вимоги стосовно правової культури й правової свідомості молоді зумовлені розвитком нашого соціуму в напрямі до європейського цивілізованого суспільства.

У сучасному суспільно-політичному житті України важливу роль відіграє правове виховання як цілеспрямований процес, що передбачає втілення вихованцями правових знань і вмій, а також формування на цій основі належної правосвідомості й правової поведінки законотворчого громадянина.

А. Й. Капська визначає соціально-правове виховання як цілеспрямовану систематичну діяльність державних органів і соціальних інститутів, яка спрямована на здобуття дітьми й молоддю правових знань, перетворення їх в особисті переконання, формування на цій основі правосвідомості й правової поведінки. Вчена також запропонувала модель соціально-правового виховання школярів, яка складається із соціально-правового світогляду, активної життєвої позиції та соціального захисту інтересів (Соціальна робота, 2004: 329).

Це повністю відповідає реаліям сучасного українського суспільства, в якому спостерігається значний динамізм громадсько-політичних процесів. При цьому досить часто виникають кризові явища й ситуації, що спричинює певні конфлікти та девіантну поведінку. Здебільшого девіантна поведінка підлітків зумовлюється саме відсутністю чи неналежністю їх правового виховання.

Дослідники зауважують, що деформації в соціально-економічній сфері породжують деформування свідомість, бездуховність і свавілля в різних сферах життя суспільства, особливо в середовищі молоді, що дуже небезпечно для державної розбудови, створення її економічної, політичної та духовної бази. Ефективним засобом боротьби проти зазначених негативних явищ є формування в молодого покоління належної правової культури та свідомості.

Моральні принципи, естетичні смаки, політична культура молодих людей розвиваються в нерозривному зв'язку з опануванням необхідним обсягом правових знань та юридичних норм (Поняття і види правової свідомості, 2020). З огляду на це важливу роль має профілактично-корекційна робота з підлітками, які є схильними до скоєння правопорушень. Така робота спрямовується й на ліквідацію причин і передумов появи конфліктів і стресових ситуацій. Також профілактично-корекційна робота полягає в своєчасному виявленні та подоланні виявів негативних тенденцій у середовищі підлітків. Зокрема, її зміст полягає у підвищенні самооцінки, кореляції власного іміджу в середовищі однолітків тощо (Свінцова, 2019: 233).

Формування правової держави та громадянського суспільства передбачає суттєве підвищення правосвідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них не можливо побудувати таку державу та суспільство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, у тому числі й від рівня правового виховання й правової освіти населення країни (Дем'яненко, 2017: 207). І саме таким чином можливим є успішне вирішення проблеми делінквентної поведінки підлітків.

Вважається, що правове виховання є автономною сферою виховного процесу. При цьому правове виховання досить тісно пов'язане із вже сформованими потребами, нахилами, звичками, інтересами тощо. Але необхідно враховувати, що нормативність поведінки у вигляді певного механізму формується у підлітка з раннього віку. Тому на момент включення особи до процесу правового виховання в її свідомості вже мають бути наявними певні норми делінквентної поведінки.

Залежно від умов родинного виховання та соціального середовища існує вірогідність появи делінквентів – неповнолітнього правопорушника з певними відхиленнями в поведінці, який є потенційно асоціальним елементом і є схильним до скоєння протиправних вчинків. Одним із найбільш дієвих засобів протидії цьому є саме правове виховання підлітків.

Здебільшого правове виховання реалізується в щоденних громадянських відносинах і складається з формування у дітей поваги до існуючих законів, недопустимості їх порушення. Значна кількість школярів загальноосвітніх шкіл практично не знайомі зі своїми правами, мають нечіткі уявлення про правову систему держави, не мають моделі правомирної поведінки. У житті вони здебільшого більше довіряють власній інтуїції чи порадам друзів. Інформація про право, яка розповсюджується через ЗМІ, нерідко має прогалини й неправильне трактування (Дмитрієва, 2010).

Тому завдання суспільства й держави полягає у забезпеченні належних умов для правового виховання підлітків і молоді. У цьому процесі неабияку роль відіграє розвиток правосвідомості, яка є однією із найважливіших форм свідомості людини та суспільства поряд із політичною свідомістю, мораллю тощо. Адже для стабільного розвитку суспільства необхідною умовою є те, щоб більша частина соціуму була законослухняною. Також важливим чинником є домінування духу права над літерою закону. Для забезпечення всього цього необхідною передумовою є правова свідомість, яка постає у вигляді системи знань, оцінок і уявлень, які виражають ставлення людей до позитивного та ідеального права. Належним чином розвинена правова свідомість здатна формувати досконале громадянське суспільство.

Виховання підлітків і формування в них правової свідомості у процесі роботи громадського об'єднання передбачає вивчення законів, підвищення їхньої юридичної обізнаності, систематичне інформування про актуальні питання права, адже правові знання є основою, на якій формується правова свідомість. Вони допомагають підліткам співвідносити свої вчинки і поведінку своїх товаришів не лише із загальновідомими моральними нормами, а й із вимогами законів, коригувати, змінювати її у правильному напрямі. Значна частина підлітків хоча й не знає конкретних правових норм, але не допускає правопорушень. Регулятором їх поведінки є дотримання певних норм моралі та звичаїв (Дем'яненко, 2019: 165). Отже, розвиток правосвідомості є ще одним дієвим засобом подолання проблеми делінквентної поведінки.

Ю. Чернецька зауважує, що окрім цієї проблеми, для підлітків досить серйозним випробуванням

є фактор десоціалізації, коли особі підлітка зазвичай нелегко протидіяти негативним явищам соціального середовища, оцінювати наслідки власного вибору та протистояти негативним тенденціям десоціалізації (Чернецька, 2015: 333–334). За такої ситуації поряд із родинним вихованням вирішального значення мають набувати освітньо-виховні заклади.

Л. Москальова звернула увагу на те, випадки жорстокої агресії, асоціальної поведінки молодих людей здебільшого засвідчують недостатню роботу виховних та освітніх закладів (Москальова, 2013: 161). І це за умов сучасного суспільного життя, коли протиправна й асоціальна поведінка набуває масового характеру та досить часто сприймається як загальноприйнята норма поведінки. Тому у процесі правового виховання підлітків і формування їх громадянської свідомості мають все більшу роль відігравати громадсько-політичні організації національно-патріотичного спрямування.

Висновки. Необхідно наголосити, що поступова еволюція суспільно-політичної системи незалежної України в напрямі від тоталітарного до демократичного суспільства зумовила кардинальну трансформацію низки морально-етичних і політико-правових пріоритетів. Так, зросла роль громадян у суспільно-політичному житті країни, посилилося значення правового виховання підлітків та юнацтва з відповідним переосмисленням їх моральних цінностей, що є важливою запорукою формування їх громадянської свідомості. Від того, настільки якісним є правове виховання підлітків і молоді, насамперед залежить стабільне майбутнє суспільства і держави, оскільки саме у молодому віці закладаються загальноприйняті в соціумі світоглядні позиції, ціннісні орієнтири та правова культура.

Суспільство та держава мають забезпечувати молодому поколінню всі належні умови, насамперед щодо правового виховання. І тільки завдяки цьому держава зможе в подальшому розраховувати на наявність законослухняних громадян із високою правовою культурою. Чим більшою буде участь і якість суспільства та держави у правовому вихованні підлітків та юнацтва, тим ширшим буде коло громадян із належною правовою свідомістю та культурою.

За умов, коли в сучасному суспільстві спостерігається зростання випадків девіантної, делінквентної та асоціальної поведінки підлітків, слід констатувати недостатню роботу освітньо-виховних закладів із запобігання цієї негативної тенденції. Тому в процесі правового виховання підлітків і формування їх громадянської свідомості й правосвідомості мають все більшу роль відігравати громадсько-політичні організації національно-патріотичного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для педагогів, вихованців молоді і батьків. [3-є вид]. Полтава : Полтав. вісник, 1994. Т. 1. 208 с.
2. Дем'яненко А. М. Аналіз педагогічних умов формування правового виховання підлітків у процесі роботи громадських об'єднань. *Інноваційна педагогіка. Науковий журнал*. Вип. 15. Т. 1. Одеса, 2019. С. 163–165.
3. Дем'яненко А. М. Умови формування правової свідомості підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. *Науковий вісник Мелітопільського державного педагогічно-університету. Серія: Педагогіка*. Вип. № 2(19). Мелітопіль : ФОП Однорог Т.В., 2017. С. 203–208.
4. Дмитрієва О. І. Дослідження деяких аспектів правового виховання у науковій літературі. URL: file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/apko_2010_1_19.pdf.
5. Крижко В., Елькін М., Старокожко О., Тільчарова К. & Грицайова О. Вища освіта та європейський освітній простір. Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015. 448 с.
6. Москальова Л. Духовно-моральне виховання студентів у вищих навчальних закладах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 2013. Ч. 1. С. 160–169.
7. Невмержицька О. Виховний ідеал: еволюція та сучасне трактування. *Людинознавчі студії. Серія: «Педагогіка»*. 2015. Вип. 1(31). С. 219–229.
8. Поняття і види правової свідомості та правової культури. Освіта.ua. Право. 2020. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9284/>.
9. Ромовська З. В. Час вибрав мене: право, юридична публіцистика, спогади, есеї. К. : Прецедент, 2018. 496 с.
10. Свінцова П. Соціально-педагогічна робота з підлітками, схильними до правопорушень, у закладах середньої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 71. С. 229–234.
11. Соціальна робота: технологічний аспект. За ред. А. Й. Капської. К. : Центр навч. літ., 2004. С. 328–346.
12. Тимків І. М. Особливості формування громадянина сучасної України в контексті політичного виховання. *Науковий вісник. Серія: «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2015. Вип. 45 (частина II). С. 158–166.
13. Чернецька Ю. Вплив чинників десоціалізації на формування наркозалежної особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 14, 2015. С. 330–334.

REFERENCES

1. Vashchenko H. Vychovnyi ideal: pidruchnyk dlia pedahohiv, vykhovantsiv molodi i batkiv [Educational ideal: a textbook for teachers, students of youth and parents]. [3rd ed]. Poltava : Poltava. Bulletin, 1994. Vol. 1. 208 p. [in Ukrainian].
2. Demianenko A. M. Analiz pedahohichnykh umov formuvannia pravovoho vykhovannia pidlitkiv v protsesi roboty hromadskykh obiednan. [Analysis of pedagogical conditions of formation of legal education of adolescents in the process of public associations]. *Innovative pedagogy. The scientific journal*. Vol. 15. Vol. 1. Odessa, 2019. P. 163–165 [in Ukrainian].
3. Demianenko A.M. Umovy formuvannia pravovoi svidomosti v pidlitkiv u protsesi roboty hromadskoho ob'iednannia. [The conditions of formation of legal consciousness of teenagers in the process of public enterprises]. *Scientific Bulletin Melitopol state pedagogical University. Series: Pedagogy*. № 2(19). Melitopol : FLP Horned T. V, 2017. P. 203–208 [in Ukrainian].
4. Dmitriieva O. I. Doslidzhennia deiakykh aspektiv pravovoho vykhovannia u naukovii literaturi. [Study of some aspects of legal education in the scientific literature]. URL: file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/apko_2010_1_19.pdf [in Ukrainian].
5. Kryzhko V., Elkin M., Starokozhko O., Tilcharova K. & Hrytsaiova O. Vyshcha osvita ta yevropeyskyi osvitnii prostir. [Higher education and the European educational space]. Berdyansk : Publisher Tkachuk A. V, 2015. 448 p. [in Ukrainian].
6. Moskalova L. Dukhovno-moralne vykhovannia studentiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh. [Moral education of students in higher educational institutions]. *Collection of scientific papers of Uman state pedagogical University*. 2013. Part 1. P. 160–169.
7. Nevmerzhytska O. Vychovnyi ideal: evoliutsiia ta suchasne traktuvannia. [The Educational ideal: evolution and modern interpretation]. *Science studios. Series "Pedagogy"*. 2015. Vol. 1 (31). P. 219–229 [in Ukrainian].
8. Poniattia i vydy pravovoi svidomosti ta pravovoi kultury. [Concept and types of legal consciousness and legal culture]. *Osvita.ua*. Right. 2020. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9284/> [in Ukrainian].
9. Romovska Z. V. Chas vybрав mene: pravo, yurydychna publitsystyka, spohady, esei. [Time chose me: law, legal, journalism, memoirs, essays]. K. : Precedent, 2018. 496 p. [in Ukrainian].
10. Svintsova P. Sotsialno-pedahohichna robota z pidlitkami, skhyl'nymy do pravoporushen, u zakladakh serednoi osvity. [Socio-pedagogical work with adolescents prone to delinquency in the institutions of secondary education]. *Scientific journal of National pedagogical University named after N. Dragomanov. Series 5: teaching science: realities and prospects: collection of scientific papers*. Kiev : Vid-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2019. Vol. 71. P. 229–234 [in Ukrainian].
11. Sotsialna robota: tekhnolohichni aspekt. Za red. A. I. Kapskoi. [Social work: the technological aspect]. Under the editorship of A. Capski. K. : Center for scientific. lit., 2004. P. 328–346 [in Ukrainian].
12. Tymkiv I. M. Osoblyvosti formuvannia hromadianyna suchasnoi Ukrainy u konteksti politychnoho vykhovannia [Features of formation of the citizen of modern Ukraine in the context of political education]. *Scientific Bulletin. Series "Philosophy"*. Kharkov : KNPu, 2015. Vol. 45 (part II). P. 158–166 [in Ukrainian].
13. Chernetska Yu. Vplyv chynnykiv desotsializatsii na formuvannia narkozaleznoi osobystosti. [The Influence of factors of desocialization on the formation of drug-dependent individual]. *Humanities science current issues*. Vol. 14, 2015. P. 330–334 [in Ukrainian].